

תשלומי מה שנהנית / כ.

תוכן:

הקדמה

המקור לתשלומי נהנה

הצגת הבעיה

שו"ת הרשב"א - נהנה הוי 'ממוני גבך'

חילוק הברכת שמואל

חילוק הקונטרסי שיעורים

סיכום

הקדמה

במסכתנו מצאנו שתי התייחסויות מפורשות לחיוב בתשלומי "נהנה". האחת היא במשנה (יט):

"כיצד השן מועדת לאכול את הראוי לה? הבהמה מועדת לאכול פירות וירקות... במה דברים אמורים ברשות הניזק, אבל ברשות הרבים פטור. ואם נהנית משלמת מה שנהנית. כיצד משלמת מה שנהנית? אכלה מתוך הרחבה משלמת מה שנהנית, מצדי הרחבה משלמת מה שהזיקה. מפתח החנות משלמת מה שנהנית, מתוך החנות משלמת מה שהזיקה".

נראה מהדברים, שיש לחלק בין שני סוגי חיובים על נזק: הראשון הוא חיוב על הנזק עצמו, שמופיע בפתיחה למסכתנו - "ארבעה אבות נזיקין". כאן מופיע חיוב חדש, על ההנאה מהניזק מהניזק או מממונו של הניזק. חיוב זה הוא חיוב חדש ושונה מחיוב הנזיקין הרגיל, וגדריו שונים. כך נראה מהמשנה: ניתן לחייב בתשלומי "מה שנהנית" רק כאשר מדיני נזק הרגילים יש פטור, שהרי שן ברשות הרבים פטורה מתשלומי נזק.

התייחסות נוספת לדין "נהנה" מובאת במשנה בפתיחת פרק הכונס (נה): "נפלה לגינה ונהנית - משלמת מה שנהנית. ירדה כדרכה והזיקה - משלמת מה שהזיקה". ומפרש שם רש"י: "נפלה לגינה - באונס". שוב רואים את אותו יסוד, שחיוב ההנאה מופיע רק כאשר יש פטור מחיוב הנזיקין, וכמו במשנה - שמצד תשלומי נזק פטור כיון שהבהמה נפלה לגינה באונס, אך מצד תשלומי ההנאה חייב, כיון שסוף סוף נהנתה הבהמה מכך שנפלה על הפרות הרכים ולא על האדמה הקשה¹.

במאמר זה ננסה לברר את דין 'נהנה' לגדריו ופרטיו השונים, תוך עיון בדברי הראשונים והאחרונים, בדגש על ביאור מחלוקתם של רבה ורבה בדף כ, לגבי אופן התשלום של 'נהנה'. נקדים שהסוגייה היא ארוכה מאוד ופרטייה רבים, והיא מתפרסת על פני סוגיות רבות בש"ס. במאמרינו ניסינו להקיף ממנה כמה שיותר, ובע"ה הקב"ה יהיה בעזרנו².

¹ עיין במאירי שם לגבי אופן התשלום של הנאה זו - שאומדים כמה בעל הבהמה רוצה ליתן כדי שבהמתו תיפול על פרות רכים ולא על אדמה קשה.

² נקודות רבות מהמאמר מבוססות על דברי הקונטרסי שיעורים' לגרי"ז גוסטמן זצ"ל בשיעור יב שם כתב קונטרס ארוך בדיני מה שנהנית ודן בסוגיא מאוד באריכות, וכן על דברי רבו של הרב גוסטמן - הגרש"ש ב'שערי יושר', שהתייחס לסוגייה ג"כ באריכות, בשער ג פרק כה.

המקור לתשלומי נהנה

השערי יושר (שער ג פרק כה) דן במקור החיוב של נהנה, ומביא לכך שתי אפשרויות: א- מסברא, קים להו לחז"ל שכל הנהנה מממון חברו חייב לשלם, וצריך לדון בביאורה וגדריה של סברה זו. ב- מהפס' "אשר חטא מן הקדש ישלם" (ויקרא ה, טז): הפסוק אומר שהמועל בהקדש חייב לשלם. והנה, קיי"ל שמזיק הקדש פטור - מהדרשה "רעהו" ולא הקדש, וא"כ, לא ברור על איזה תשלומין הפס' מדבר? צריך לומר שהוא מדבר על תשלומי הנאה³, וכהקדש כן הדיוט. הגרש"ש מתלבט בין ב' האפשרויות ונוקט כאפשרות השנייה. יש להעיר שמשמע מכאן שחיוב קרן וחומש ואשם הוא על ההנאה שנהנה ולא מתחייב כגזלן על כל החפץ שלקח כמו שניתן לחשוב, וזה חידוש גדול.

אמנם לא כך משמע מדברי הראשונים בגיטין. בגמרא בגיטין (מה): מובאים דברי ר' עקיבא: "לא בא הכתוב אלא לגבות לניזקין מן העידית וק"ו להקדש". ומנסה הגמרא לברר את המילים "וק"ו להקדש":

"מאי ק"ו להקדש אילימא דנגחיה תורא דידן לתורא דהקדש שור רעהו אמר רחמנא ולא שור של הקדש אלא לאומר הרי עלי מנה לבדק הבית דאתי גזבר ושקיל מעידיית לא יהא אלא בעל חוב ובעל חוב דינו בבינונית וכ"ת קסבר ר"ע בעל חוב שקיל בעידיית כניזקין איכא למיפרך מה לבעל חוב שכן יפה כחו בניזקין תאמר בהקדש שכן הורע כחו בניזקין לעולם דנגחיה תורא דידן לתורא דהקדש ור"ע סבר לה כר"ש בן מנסיא דתניא ר"ש בן מנסיא אומר שור של הקדש שנגח לשור של הדיוט פטור ושל הדיוט שנגח לשור של הקדש בין תם ובין מועד משלם נזק שלם..."

הגמרא נדחת בביאור המילים "ק"ו להקדש" שבדברי ר"ע (אותו מהלך יש גם בגמ' שלנו בדף ו), ומסיקה שר"ע סובר כר"ש בן מנסיא שהמזיק הקדש חייב לשלם. והקשו הראשונים - הרשב"א ועוד, מדוע הגמרא לא מעמידה את הק"ו כמקור לכך שהמועל בהקדש ע"י אכילת פירות לדוגמא משלם ממיטב, ועונה הרשב"א שילפי' זאת בגז"ש מתרומה, שכמו שהאוכל תרומה שצריך לשלם משלם ממיטב, כך הקדש.

אם נפרש שהמועל בהקדש חיובו מדין נהנה כמו שרצה הגרש"ש לומר, לא ברורה השאלה. נראה להלן בהקשר אחר את דברי שו"ת הרשב"א, שסובר שנהנה לא משלם מעידיית אלא מבינונית או זיבורית. וממילא אין מה להקשות שתשלומי הקדש יהיו ממיטב. לכן צריך לומר שהרשב"א ושאר הראשונים שהקשו קושייא זו סוברים שהתשלומים בהקדש חיובם הוא מטעם מזיק, ולא מטעם נהנה, ולכן שאלו למה אין חיוב בעידיית, ותירצו דנלמד בג"ש ולא בעי' ק"ו. ולכאורה קשה, כיצד אפשר לומר שתשלומי הקדש הם מטעם מזיק, הרי חז"ל דרשו שמזיק הקדש פטור בגלל הדרשה "רעהו" ולא הקדש? וי"ל שחילוק יש בין מזיק הקדש בדרך של אכילת פירות והנאה למזיק הקדש בדרך של היזק ופגיעה, שהמזיק הקדש בדרך של אכילת פירות והנאה חייב מדין מזיק, ורק מזיק הקדש שלא בדרך אכילה פטור מדין מזיק - "רעהו" ולא הקדש.

את הראייה הנגדית מהראשונים ניתן לנסח בנוסח אחר: יש שתירצו באמת על קושיית הראשונים הנ"ל - שתשלומי מעילה בהקדש אינם מדין מזיק אלא מדין נהנה, ולכן לא משלם בעידיית אלא בזיבורית. אמנם דחה ה'דברי יחזקאל' דבריהם כיון שהרשב"א עצמו שכתב בשו"ת שנהנה צריך לשלם בזיבורית, לא תירץ

³ וכן מצאתי בתרגום יונתן: "וית הניית קודשא... משמע שהחיוב הוא על ההנאה שלו מההקדש וזה הקרן וחומש שמשלם.

כתירוץ זה בסוגייה דהכא על שאלתו, ומוכח שסובר שאע"פ שנהנה לא משלם ממיטב, עדיין תשלומי מעילה בהקדש הם מדין מזיק ולא מדין נהנה ולכן לא ניתן להבין למה הק"ו לא ילמד שישלם בהם ממיטב, אחרת היה מתרץ כך, א"כ יוצא שאין מקור לדין נהנה מהפס' של הקדש. ולסיכום נמצא, שע"פ ראשונים אלו אין מקור לתשלומי הנהנה מדין 'תשלומי הקדש' כיון שתשלומי הקדש חייב בהם מדין 'מזיק'. א"כ צריך לומר שהמקור ל'נהנה' הוא כמו האפשרות האחרת המובאת בשערי יושר: מסברה. הרשב"א כותב בשו"ת:

"ממונו של זה שהיו הפירות שלו, בידו של בעל הפרה, שכבר נהנית".

הצגת הבעייה

וצריך לשאול, מהי סיבת החיוב ב'נהנה'? במלווה ולווה, למלווה יש תביעה של 'ממוני גבך' - אם ראובן הלווה לשמעון מאה שקל, הממון של ראובן נמצא אצל שמעון. אמנם בהלוואה שייך הכלל "מלווה להוצאה ניתנה", היינו שלא צריך להחזיר את אותם מטבעות דווקא, אלא צריך להחזיר 'ממון' של מאה שקל, בגלל השעבוד שהשתעבד הלווה למלווה ברגע ההלוואה. אלא שבנהנה, קשה לומר ששייכת תביעת ממוני גבך שתחייב בתשלום תמורת ההנאה. אמנם כרגע מבחינה מציאותית יש רכוש שהיה של חברו וכרגע הוא נמצא אצלו, אבל אין כאן הסכמה מפורשת של הנהנה ליהנות תמורת כסף שישלם בהמשך. לא הייתה כאן השתעבדות מפורשת של אחד לשני. בהלוואה התביעה כלפי הלווה היא שיקיים את ההסכם ויחזיר את הממון, אך בנהנה התביעה אינה מתחילה מהסכם לא מקויים, כיון שלא היה כלל הסכם בו ראינו התחייבות של הנהנה לשלם. נראה וודאי שיצטרך לשלם, כדי שלא יחשב גזלן על ההנאה שלקח - אבל השאלה מאיזה דין תובע אותו המהנה. יש להוסיף שוודאי אינו חייב מדין גזלן שחייב להחזיר את החפץ שגזל, כיון שלא הייתה לו כל כוונה לגזול. הכל היה מעשה בהמתו.

שו"ת הרשב"א - נהנה הוי 'ממוני גבך'

נביא את דברי שו"ת הרשב"א (ח"ד סי' יג): השואל שם שואל ממה נהנה משלם, האם מבינונית או מעידית, שהרי הסיבה שמזיק משלם מעידית היא כדי שלא יזיק שוב (הטעמא דקרא של ר' שמעון בגמרא בגיטין מט:), והכא אין סברה זו שכלל לא נתכוון להזיק (ומדקדק הקו"ש שמוכח שהבין השואל שנהנה חייב מדין מזיק אלא שטעם החיוב במיטב לא שייך כאן).

ועונה הרשב"א שוודאי לא משלם ממיטב אפילו א"נ שחיובו מדין מזיק, ולא מטעמא דהשואל, כיון שחכמים הכניסו את כל המזיקין בכלל מיטב, כגון אדם ישן שאינו מתכוון להזיק כלל שמשלם ממיטב, אלא שליכא בנהנה עיקר דין מיטב. והאמת שנהנה אינו מזיק כלל, אלא יש בו תביעה של ממוני גבך.

ראיות שנהנה אינו תביעת 'ממוני גבך'

יש להביא ראיות נגד שיטת הרשב"א. הראייה הראשונה היא משיטת תוס' במסכתנו (קא.). בדף קא דנה הגמרא באדם אחד שיש לו צמר ולחברו יש צבע, והגיע קוף וצבע את הצמר בצבע. האם בעל הצבע יכול לתבוע את הצבע בחזרה, כיון שבעל הצמר נהנה מהצבע, או שמא בעל הצמר יכול לטעון שאין

אצלו שום ממון ממשי של בעל הצבע. ומקשה תוס', לכאורה יש כאן דין נהנה, שהרי בעלי הצמר נהנה שכרגע יש לו צמר צבוע, ומדוע לא יצטרך לשלם לבעל הצבע מדין נהנה? ומחדש תוס' (בתיירו צו הראשון) שחיוב נהנה שייך אך ורק כשיש מעשה של נהנה או של בהמתו, אך כשהמעשה נעשה ע"י מישהו אחר - אין חיוב על נהנה (אמנם בתחב לו חברו בבית הבליעה צריך לשלם אע"פ שלא באה ההנאה ע"י מעשיו או מעשה בהמתו, כיון שנהנה גופו). בתירוץ השני אומר תוס' שנהנה חייב בכל מקרה, ושאי הכא שלא יצטרך לשלם כיון ש'חזותא לאו מילתא היא' - ההנאה אינה משמעותית כיון שהו רק נוי בעלמא.

מהתיירוץ הראשון של תוס' יוצא לכאורה שנהנה לא חייב מדין 'ממוני גבך', כיון שאם התביעה היא מדין ממוני גבך לא צריכים להיות כלל חילוקים בין אם ההנאה נעשתה ע"י מעשה שלו או של בהמתו לבין אם לא, כיון שסו"ס ממונו של חברו נמצא אצלו - הצבע כעת 'משוקע' בצמר, ויצטרך להחזיר לו, ומכך שתוס' חילקו מוכח שהתביעה ב'נהנה' היא אחרת.

ראיה נוספת ניתן להביא מסוגיית זה נהנה וזה לא חסר. הגמרא (כ.) מתלבטת מה הדין של אדם שדר בחצר חברו שלא מדעתו, האם צריך לשלם לו על המגורים, ומעמידה הגמרא את הספק באדם שעקרונת שוכר דירות מאנשים וכעת דר בחינם, ובבית שלא עומד להשכרה לאנשים אחרים כך שבעליו לא מפסיד מהמגורים של האדם הזה שדר שם. משמע בגמרא שבאדם שלא שוכר דירות מאנשים, היינו שיש לו בית משלו (או להפך - הוא רגיל לישון על ספסלים ברחוב), לא צריך לשלם כלל - והוא מוגדר 'זה לא נהנה וזה לא חסר'. ולכאורה, לא ברור למה - הרי הוא נהנה מממון חברו, וצריך להיות כאן תביעה של ממוני גבך⁴, ומכך שלא צריך לשלם, מוכח שכל דין נהנה הוא אחר.

חילוק הברכת שמואל

אמנם למרות שיש ראיות לא כך וגם הסברא נוטה לא כך, נראה שיש לחלק בין שני סוגי 'נהנה' וסוג אחד הוא כן 'ממוני גבך' וייתכן שאליו הרשב"א התכוון⁵.

ה"ברכת שמואל" מחלק בין נהנה בעלמא כגון תחב לו חברו בבית הבליעה דכתובות, לבין נהנה ע"י שהשביחו נכסיו, וכן חילק תוס' בדף נח בין מבריח ארי מנכסי חברו, לבין נהנה ע"י שנכסיו השתבחו. בגמרא בכתובות (ל): מבואר שהתוחב לחברו חלב של חברו בבית הבליעה, פטור מלשלם דמי מה שנהנה, כיון שקיים ליה בדרבה מינה - הוא מתחייב בחיוב הגדול יותר של כרת על איסור אכילת חלב. והנה אם חיוב נהנה הוא חיוב מציאותי מדין ממוני גבך, לא היה שייך לפטור אותו מדין קלב"מ, כיון שמציאותית הממון של החבר נמצא אצלו, אתה חייב להחזיר אותו. ורק כיון שהווי היטל מחודש - אפשר להבין שפטור מדין קלב"מ.

שאלה זו שאל הברכת שמואל את רבו הגר"ח מבריסק, וכך ענה לו, שגם תביעת נהנה אינה מדין ממוני גבך, אלא הווי סברה שצריך לשלם כדי שלא ייחשב גולן על ההנאה שבהמתו נהנתה (עוד לא כתוב כאן גדר מסודר אלא זה רק 'מן הראוי' שהרי הוא לא באמת גולן, הוא עצמו לא היה מודע לכך שבהמתו אכלה

⁴ אפשר להוסיף שהיה אפשר לחשוב שאין כאן מעבר של רכוש ומעשה לקיחה אלא רק דיורין, אך הראשונים הגדירו שיש כאן "אכילת פירות של חברו", אמנם ניתן להתווכח על כך, ואכמ"ל.

⁵ בסוף המאמר נביא ג"כ ביאור נפלא בשיטת הרשב"א ע"פ דברי הקונטרסי שיעורים.

ולא הייתה לו כלל כוונה לגזול). אמנם המשיך הגר"ח ואמר שיש דין נהנה נוסף, של יורד לשדה חברו העשויה ליטע ונטעו שלא ברשות דבבא מציעא וכן מקיף וניקף דבבא בתרא, ששם לא שייך פטור של קלב"מ. נראה שכוונת ר' חיים היא ששם באמת יש דין של ממוני גבך, ובדין הראשון של נהנה- היינו חיובי בהמה על מה שנהנית, שם לא שייכת סברה של ממוני גבך אלא צ"ל שהוי חיוב מצד סברה אחרת או גזה"כ של הקדש כמו שכתב הגר"ש.

מסברה נראה החילוק שבבהמה שאכלה הממון כבר התכלה ועכשיו צריך לדון מצד מה חייב לשלם, אך ביורד לשדה חברו הממון בדר"כ נמצא עכשיו. אמנם צ"ב עוד.

א"כ יצאה לנו נפק"מ ראשונה בין ב' סוגי ה'נהנה'- האם חייב לשלם במקרה שקיים ליה בדרבה מיניה? ב'נהנה' של "יורד לשדה חברו ונטעה" הוי ממוני גבך וודאי חייב עדיין לשלם, אבל בנהנה שנהנה גופו (וייתכן שגם נהנית בהמתו) שאין 'ממוני גבך' עדיין יהיה חייב לשלם.

יש להעיר שדעת המאירי בדרך ע בפרק מרובה היא שגם במקרה של מלווה דהיינו ממוני גבך יהיה פטור על התשלומים מדין קלב"מ.

עוד יש להעיר שכמו שאמרנו, יש כאן חילוק בין ב' סוגי 'נהנה' ולא ברור איך להגדיר את הנאת אכילת בהמתו, מצד אחד כשבהמתו אכלה הרי היא הושבחה והוי ממוני גבך וכמו סוגיית 'יורד' בבבא מציעא, ומצד שני הנאת בהמתו לכאורה לא שונה מההנאה שהבעלים מקבל כשבהמתו נופלת על דבר רך ולא על דבר קשה שזה המקרה של הגמרא אצלנו בהכונס, שהנאה זו וודאי אינה ממוני גבך אלא משהו אחר.

חילוק הקונטרסי שיעורים

ה'קונטרסי שיעורים' דן באריכות בסוגייתנו ומגיע למסקנה שישנם ג' סוגים של נהנה מחברו או מממון חברו: א. יורד לשדה חברו ונטעה שלא ברשות. ב. "משתרשי ליה" היינו רווח ממוני אדם מרוויח מחברו, ג. נהנה מחברו. ונפרט בקצרה לגבי הגדר של כל אחד מהסוגים, עם דגש על הסוג השלישי- נהנה מחברו (יש להדגיש שדבריו שונים במקצת מדברי ה'ברכת שמואל' שראינו לעיל).

א. אומרת הגמרא בבבא מציעא (קא.):

"איתמר היורד לתוך שדה חבירו ונטעה שלא ברשות אמר רב שמין לו וידו על התחונה ושמואל אמר אומדין כמה אדם רוצה ליתן בשדה זו לנוטעה אמר רב פפא ולא פליגי כאן בשדה העשויה ליטע כאן בשדה שאינה עשויה ליטע".

הגמרא מדברת על אדם שירד לתוך שדה חברו בלי רשותו ונטעה שלא ברשות, ומביאה מחלוקת רב ושמואל בצורת התשלום למהנה, ואומרת שרב שאמר ששמין לו וידו על התחונה (היינו הפחות מבין השבח והיציאה) מדבר על שדה שאינה עשויה ליטע, ושמואל שאמר שאומדין כמה אדם רוצה לשלם על נטיעה מדבר על שדה העשויה ליטע.

מה המחייב כאן בתשלום? לכאורה גם כאן שייכת אותה בעייתיות שהצבענו עליה- לא היה כאן שום סיכום מראש שיחייב עכשיו את הנהנה בתשלום תמורה, ויותר מזה- לגבי הבהמה שאכלה אנחנו יכולים עוד לראות כאן את האדם כמעורב במעשה הלקיחה, אבל כאן הוא לגמרי בחוץ- הרכוש של חברו בא אליו, הוא לא עשה כלום, ומדוע שיצטרך לשלם?

נראה לומר שהמחייב כאן הוא 'אומדנא', דהיינו שכיון שהוי שדה העשויה ליטע אנחנו אומדים את דעתו של בעה"ב שהוא היה רוצה לעצמו את השירות הזה והיה משלם עליו, ולכן יש כאן 'עסקה נסתרת' - היינו, שאע"פ שלא סיכמו מראש - יש אנ"ס שזה מה שנוח לאדם, ולכן הוא צריך לשלם, כאילו המהנה והנהנה סיכמו ע"כ מראש. ולא הוי 'דברים שבלב' כיון שזה אומדנא כמו כל האומדנות של התורה. פסיקת ההלכה בסוגיית מחלקת בין הרבה מצבים, נאמר בקצרה שע"פ זה, החיוב של הבעלים לשלם הוא כמה שאדם מוציא על נטיעת שדה, ובדומה לשיטת שמואל. ייתכן שנחייב את הבעלים לשלם אפילו יותר ממה שנהנה בפועל, וחוזק מהרווח שכעת נוסף אצלו הוא יצטרך לתת למהנה את שכרו כפועל, ולשלם לו את יציאותיו, כיון שזה מה שהיה משלם לפועל רגיל שייטע את שדהו. יוצא שהגדר של 'יורד' הוא 'עסקה נסתרת' והוא צריך לשלם שכר כפועל.

ב. משתרשי ליה

בגמרא בחולין (קל): מובאת דעת רב חסדא, הסובר שהמזיק מתנות כהונה או שאכלן פטור מלשלם אותן שוב לכהן, ובגמרא מביאה לכך ב' סיבות - או בגלל גזרת הכתוב של "זה" - היינו שצריך לתת אותם דווקא כשהם בעין, או בגלל שמתנות כהונה נחשבות 'ממון שאין לו תובעים'. בהמשך הגמרא אומרת (קלא): "תא שמע הרי שאנסו בית המלך גרנו אם בחיבו חייב לעשר אם באנפרות פטור מלעשר! שאני התם, דקא משתרשי ליה".

הגמרא מוכיחה מברייתא המספרת על אדם שהיה לו גורן והפריש ממנו מעשר וקודם שנתנו לכהן באו חילותיו של המלך ונטלו ממנו את המעשר, הדין הוא שאם היה זה בחיבו שהיה חייב למלך - הרי הוא חייב לעשר שנית, ואם היה זה סתם כדי להציק (בלשון רש"י "בהפסד ועל חנינם") פטור מלעשר שנית. ומוכיחה הגמ' מכוח גמרא זו שמתנות כהונה נחשבות ממון שיש לו תובעים, וממילא גם במקרה של מזיק מתנות כהונה יהיה צריך לשלם, כיון שזה ממון שיש לו תובעים. ועונה הגמרא, שיתכן שמתנות כהונה הם דבר שבאמת אין לו תובעים, והחיוב כאן לעשר אינו חיוב מצד תביעה של הכהנים בבית דין, אלא מצד "משתרשי ליה" שכיון שהמלך לקח את המעשר בחיבו, יוצא שנהנה בעקיפין ע"י לקיחת המעשר, שעכשיו יש לו ממון שלא צריך לעשר ממנו, ובלשון תוס' - "דבמקום זה הניח לו המלך שאר ממון", ולכן צריך לעשר שוב. לכאורה יוצא כאן ש'משתרשי' אינו תביעה של ממוני גבך, שהרי כאן הכהן לא תובע, ובכ"ז יש חיוב מדין משתרשי. א"כ צריך להבין, מצד מה החיוב?

כדי להבין טוב יותר את החיוב של 'משתרשי' נקדים את דברי התוס' בסוגיא וכן מחלוקת יסודית של קצות החושן והמהרי"ט בסימן רמו. התוס' במקום אומר:

"ואם תאמר מתנות כהונה כשאכלם משתרשי ליה שבמקום זה לא אכל דבר אחר ואמאי פטור וי"ל דלא דמי לאנסו בית המלך גרנו דתחתיהן לא לקח משלו אבל באכלו אפשר דלא משתרשי ליה שהיה מתענה".

מקשה תוס', הרי גם באוכל מתנות כהונה יש 'משתרשי' כיון שמשאיר לעצמו אוכל אחר במקום האוכל שאכל, וא"כ יהיה חייב? ועונה תוס' שבאוכל מתנות כהונה יכול לומר 'הייתי מתענה', ולא אוכל כלל, אבל במעשר שלקח המלך הרי הוא חייב למלך והמלך היה בכל מקרה לוקח ממנו, אלא שלקח מן המעשר ולא מן תבואת החולין, וממילא נהנה מהמעשר וחייב לשלם.

פסק הרמ"א (חו"מ רמז 106), שהאומר לחברו "בוא ואכול עימי" ולאחר מכן תבע ממנו תשלומים, צריך לשלם לו ולא אמרי' מתנה קא יהיב ליה. ע"פ זה פסק, שחותן שנותן מזונות לחתנו ובתו יותר מהזמן הקצוב ולאחר מכן תבע את חתנו לשלם, צריך החתן לשלם את המזונות.

המהרי"ט (הובאו דבריו בקצות) מקשה על דין זה מהתוס' שראינו: יוצא מתוס', שהאוכל מתנות כהונה פטור אע"ג שמתרשי ליה - שהרי עכשיו לא צריך לאכול מהאוכל שיש לו בבית, כיון שיכול לומר "הייתי מתענה". מדוע גם כאן לא יכול החתן לומר לחותנו 'הייתי מתענה'? המהרי"ט מתרץ שבאוכל מתנות כהונה עקרונית היינו מחייבים אותו מטעם מזיק, אך בפועל פטור מטעם נזק כיון שהוי ממון שאין לו תובעים, וא"כ חיובו היה צריך להיות בגלל שנהנה, אך הוא לא נהנה - כיון שהיה יכול להתענות. לעומת זאת אוכל משל חברו, כיוון שהוי ממון שיש לו תובעים, אפשר לחזור ולחייבו מדין מזיק גמור.

יוצא מדברי המהרי"ט שנהנה חייב מדין מזיק - זה החיוב של האוכל מחברו. דבריו לכאן' לא ברורים, שהרי נהנה חייב במקרים שמזיק פטור, כמו שן ברה"ר שמשלמת מה שנהנית אפילו שעל ההיזק פטורה. הקצות מאריך להוכיח שבאוכל משל חברו אין דין מזיק, כיון שחברו הרשה לו לאכול עימו, והוי מזיק ברשות. הקצות מוכיח שחיוב נהנה אינו קשור לחיוב מזיק, וקיים גם בלעדיו:

א. הגמרא אומרת בב"ק (ק"ב). שיתומים שאכלו פרה של אביהם והתברר ששאלה היא משלמים מה שנהנו אע"ג שהם אנוסים ופטורים מצד ההיזק.

ב. הגמרא בכתובות (ל): אומרת שהתוחב חלב של חברו לחברו בבית הבליעה חייב לשלם מה שנהנה (ופטור רק מצד קלב"מ) אע"פ שאין כאן מזיק כיון שלא הוא תחב לעצמו⁷

הקצות מסביר את מהלך הגמרא והתוס' בצורה שונה, ועל פי הסברו ניתן להבין את גדר 'משתרשי': הגמרא אמרה שכיון שעכשיו נשאר אצלו ממון שהמלך לא לקח, שהרי לקח את המעשר, ממילא יוצא שהממון שלו הוא חילופי הממון של המעשר. ע"פ זה תוס' מקשה, למה אם אכל מתנות כהונה פטור? בשלמא מזיק וכן נהנה מהמתנות פטור, בגלל גזרת הכתוב של 'זה' או בגלל שאין לו תובעים. אבל באכל את מתנות הכהונה ונהנה מהן צריך לחייבו שהרי 'משתרשי', כלומר - עכשיו שאכלן נולד אצלו ממון חדש שהוא נקי מהצורך של אכילה, ממנו הוא לא צריך לאכול כיון שהוא כבר אכל, א"כ יוצא שנוולד אצלו ממש רווח ממתנות הכהונה, וממילא יצטרך לתת את הרווח הזה לכהן, כמו מתנות כהונה רגילות שנמצאות אצלו בעין.

ע"כ תירץ תוס' שגדר משתרשי הוא לחייב רק מי שבודאי הרוויח מחברו. באכל את מתנות הכהונה יכול לומר שהיה מתענה, ואע"פ שבפועל נהנה מהאכילה ולא התענה - הרי אמרה הגמרא שנהנה ממתנות כהונה פטור, וכל ההו"א לחייבו הוא במשתרשי לבד.

⁶ ומקורו בדברי תרומת הדשן (סימן שיז).

⁷ לקמן נבאר מדוע הקצות לא הוכיח מחיוב שן ברה"ר שפטורה על הנזק וחייב לשלם מה שנהנית.

⁸ המהרי"ט יענה לראיות הקצות שבמקרים הנ"ל יש רק חסרון במעשה המזיק, וכיון שיש הנאה אפשר לחזור ולחייבו מדין מזיק על הנאה.

למה באמת אוכל מחברו חייב משום נהנה, ולא יכול לומר שהיה מתענה? כי כאן באמת מחייבים אותו על ההנאה בפועל שנהנה, ואפילו שטוען עכשיו 'הייתי מתענה' אנחנו מחייבים אותו על זה גופא שלא התענה אלא נהנתה כריסו מהאוכל, ולק"מ קושיית המהרי"ט.

יוצא מהסבר הקצות שהגדר של 'משתרשי' הוא שהרווח שלו מחברו (שעכשיו לא צריך להוציא ממון בגלל שאכל מחברו או שחברו הוציא בשבילו כסף וכו') גורם לכך שממונו שלו התרבה. הקונטרסי שיעורים ממשיך זאת לעובדה שוולד פרה שנוולד שייך לבעל הפרה, כיון שהממון שנמצא עכשיו אצל בעל הפרה התרבה - הפרה ילדה, וכך גם כאן, אפשר לומר שהפרה של חברו 'הולידה' אצלו עגל. א"כ, הוי תביעה של 'ממוני גבך', אלא שבמעשר שלקח המלך מגרנו אין תובעים ולכן הוי חיוב מחודש לתת מעשר. כמו כן יש לחיוב זה סייג שצריך לשלם רק את מה שהוא היה מוציא, ואם הוא היה מתענה לדוגמא, פטור.

ג. נהנה

שאלנו לעיל, מהי סיבת החיוב ב'נהנה'. חילקנו בין שלושה דינים: דין יורד שסיבת חיובו היא אומדנא ו'עסקה נסתרת' שקיימת בין המהנה לנהנה, דין 'משתרשי' שסיבת חיובו היא ממוני גבך, וכעת אנחנו מגיעים לדין השלישי של 'נהנה'. מהי סיבת חיובו?

הגרש"ש בשערי יושר (שם) מייסד, שההנאה שאסרה תורה באיסורי הנאה עניינה ההשתמשות באיסור. הוא מקשר זאת גם לעניין איסור ההנאה מממון חברו בלי לשלם - האיסור הוא להשתמש בממון חברו⁹ באופן שיפגע בחברו. ע"פ זה מבאר הגרש"ש כמה עניינים בסוגיית - נזכיר אותם על קצה המזלג:

א. הבאנו לעיל את תוס' (קא). לגבי הצמר, שאומר שצריך מעשה שלו או של בהמתו כדי להתחייב. הגרש"ש מבאר שהצורך במעשה הוא כדי להגדיר שיש כאן השתמשות שאסורה, ובלי מעשה של המשתמש אלא הנאה שבאה לנהנה ע"י מעשה קוף, אין כאן מעשה של השתמשות.

ב. תוס' אומר שאכן אם נהנה גופו חייב אע"פ שלא עשה מעשה, הגרש"ש מבאר שהנך' היא שבאיסורים פגישה של הגוף עם הדבר נחשבת השתמשות אע"פ שלא היה מעשה, וה"ה בממון, וע"פ זה חיוב התשלומים של הנאה בלי מעשה הוא דווקא בפגישה עם הגוף, אבל אם הייתה הנאה ע"י ריח וכד' - אין בעייה, שכיון שלא היה מעשה, לא חשיב השתמשות.

ג. בסוגיית זנוול"ח מבואר שאין חיוב על ההנאה בלי חסרון, הגרש"ש מבאר שאע"פ שיש כאן השתמשות בממון חברו שאמורה לכאורה לחייב, עדיין ההשתמשות האסורה היא בדרך שיפגע בחברו: "ואם לא חסר פטור אף שהשתמש בממונו, כיון שלא נגע ולא פגע לבעל הממון מה שנעשה נגד רצונו".

יש להוסיף, שבדין זה של נהנה שעניינו השתמשות בממון חברו, חיוב התשלומים הוא דמי כל מה שנהנה, בזול¹⁰. כך מצינו במסכתנו (ק"ב): "אמר רבא הניח להם אביהם פרה שאולה... כסבורים של אביהם היא וטבחה ואכלוה משלמין דמי בשר בזול".

⁹ אולי ניתן לקרב זאת יותר אל הדעת ע"י השימוש במילה "התחברות". יש כאן התחברות אסורה לממן חברו הפוגעת בחברו.

¹⁰ נחלקו המפרשים מהו עניין זה של תשלומים 'בזול', יש שכתבו שהיינו שני שלישים מהמחיר המקורי.

ד. מחלוקת רבה ורבא לגבי תשלומי מה שנהנית

אומרת הגמרא (כ):

"ואם נהנית משלמת מה שנהנית: וכמה רבה אמר דמי עמיר רבא אמר דמי שעורים בזול תניא כוותיה דרבה תניא כוותיה דרבא תניא כוותיה דרבה רבי שמעון בן יוחי אמר אין משלמת אלא דמי עמיר בלבד תניא כוותיה דרבא אם נהנית משלמת מה שנהנית כיצד אכלה קב או קביים אין אומרים תשלם דמיהן אלא אומדין כמה אדם רוצה להאכיל לבהמתו דבר הראוי לה אע"פ שאינו רגיל לפיכך אכלה חטין או דבר הרע לה פטורה".

הגמרא מביאה מחלוקת בין רבא לרבה איך נהנה משלם. לשיטת רבא נהנה צריך לשלם דמי שעורים בזול, היינו את מה שנהנה, ולפי רבה צריך לשלם דמי עמיר, כיון שיכול לומר שזה מה שהיה מאכיל את בהמתו. ויש לעיין, במה נחלקו?

ניתן לומר שרבא שאומר שצריך לשלם דמי שעורים בזול הוא המובן יותר, כיון שהוי דין הנאה רגיל ובדין הנאה צריך לשלם דמי מה שנהנה בזול – וכמו הגמ' במסכתנו (ק"ב). לגבי יתומים שאכלו פרה שאולה שהייתה ברשות אביהם, שצריכים לשלם דמי בשר בזול. על שיטת רבה שאומר שיכול לומר שהוא עצמו היה מאכיל עמיר קשה, מדוע סובר רבה שיכול להתחמק ולשלם דמי עמיר כיון שזה מה שהיה מאכילה, הרי גדר חיוב זה של 'מה שהיה מוציא הוא' שייך רק במשתרשי כמו שביארנו, וכאן יש חיוב נהנה!¹¹ הקונטרסי שיעורים דן בשאלה זו, ומעלה שני כיוונים לתרצה:

תירוץ ראשון – חילוק בין הנאת גופו להנאת בהמתו

באות ב' כתב הקו"ש לתרץ, שרבה סובר שיש חילוק בין הנאת גופו להנאת בהמתו: בהנאת גופו וודאי חייב על כל מה שנהנה בזול וכמו 'הניח להם אביהם פרה שאולה וסבורים שהיא שלהם ואכלוה' שצריכים לשלם אותה בזול. על זה גופא חייב – שבמקום הנאה קטנה של ארוחת בוקר קטנה קיבל הנאה גדולה של ארוחת בשר. אמנם בהנאת בהמתו הקריטריון הוא אחר: כמה בעליה הרוויח מאכילתה, שהרי אין סברה שהבעלים ישלמו על מה שהבהמה אכלה בפועל, שהרי הם גופים מחולקים, אתה זה לא הבהמה, העונג של הבהמה הוא וירטואלי, היא לא ישות משפטית שעומדת בפני עצמה שאפשר לתבוע אותה. א"כ, הבעלים הרוויח מאכילתה דמי עמיר בלבד. אמנם רבא יסבור שדין שתי ההנאות שוות, וצריך לשלם את כל מה שנהנתה בהמתו בזול.

סימוכין לסברה זו ניתן למצוא במחלוקת אחרונים בסוגייתנו.

ומבואר כסברה זו במח' הי"ש והנחל"ד. באיזה מקרה הסוגיית מדברת? מדברי רש"י נראה שהסוגיית מדברת במקרה שבעלי הבהמה רגיל להאכילה עמיר. רש"י אומר "אע"פ שאינו רגיל – להאכילה שעורים אלא עמיר". על פי זה, אפשר לומר בשיטת רבא ב' כיוונים, או שרבא סובר שאע"פ שרגיל להאכילה עמיר,

¹¹ יש להעיר שיש אחרונים שהעירו שגדר זה של 'נהנה' הוא אכן תביעת ממוני גבך (ברכת אברהם) והסבירו שהחיוב של הנהנה הוא רק בשווי הממוני שקיבל – ולכן צריך לשלם רק את מה שהוא עצמו היה מוציא, היינו דמי עמיר, וה"ה לגבי זנוול"ח – צריך לשלם רק את מה שהיה הוא עצמו מוציא, היינו את הדמים שהיה מוציא על דירה שכורה. אמנם צריך להבין לשיטה זו מה תענה על הראיות שהבאנו, וכן מדוע הממוניות נמדדת רק ביחס למקבל ולא ביחס לנותן שממנו הנהנה נלקחה.

כיון שנהנתה בפועל משעורים זה מה שהיא צריכה לשלם, או שיש אנון סהדי שאע"פ שרגיל להאכילה עמיר כיון שאם היו מציעים לו שיקנה שעורים למאכלה היה קונה, ממילא זה מה שהוא יצטרך לשלם¹². אמנם היש"ש (סימן טו) חולק וסובר שכשבעליה מאכילים אותה רק עמיר, גם רבא יודה שזה מה שהוא צריך לשלם - דמי עמיר בלבד, וכן כשבעליה רגילים להאכילה בשעורים - גם רבה יודה שצריכה לשלם דמי שעורים בלבד. הנחל"ד מביא את דברי היש"ש וחולק עליהם, הנקודה שהוא כותב היא שאמנם הבהמה נהנתה מהשעורים - אבל צריך להסתכל דרך ה'פריזמה' של הבעלים, והוא נהנה מדמי עמיר, כי ככה עולה להאכיל אותה, ולכן גם אם תמיד מאכיל אותה שעורים, רבה עדיין יאמר שצריך לשלם עמיר. היש"ש והנחל"ד נחלקו בסוגיית מחלוקת נוספת, לגבי בהמה שאכלה וחלתה, שלפי היש"ש משלמת מה שאכלה עד שחלתה כי מזה נהנתה, ולפי הנחל"ד פטור הבעלים לגמרי מלשלם כיון שלא היה מאכילה אוכל שיחליא אותה, וכ' הנחל"ד שוב, שהנק' היא לא כמה הבהמה נהנתה - אלא כמה הבעלים שלה נהנה, וכיון שלא נהנה כלום מאכילתה זו, שהרי חלתה - פטור מלשלם.

מהנחל"ד רואים גם כן את הסברא, שגם במקרה שבהמת האדם נהנית אנחנו צריכים להסתכל על כך דרך המשקפיים של ההנאה שלו עצמו, ולשאול כמה הוא הרוויח מהדבר, וזה שונה מהנאת גופו, שם נחייב על מה שגופו נהנה.

תירוץ שני - כל חיוב נהנה ברה"ר הוא רק מדין משתרשי

באות יט כותב הקו"ש תירוץ נוסף: רש"י סובר שלפי רבה ברה"ר יש פטור גמור ל'שן' מתשלומי מה שנהנית. הסברה בכך ברורה - כמו שיש פטור ברה"ר מתשלומי נזק; הרי"ף כתב שהסברה לפטור ברה"ר מנזק היא בגלל ש'אורחייהו' של בהמות ללכת ברה"ר וזה אשמת הניזק ששם תבואה ברה"ר, ולכאורה ה"ה לנהנה, שזו אשמתו הבלעדית של הניזק ששם ברה"ר את תבואתו, ולכן וודאי שלא יקבל גם את התשלום על ההנאה שנגרמה מתבואתו למזיק שנהנה. הרא"ש הקשה על טעם זה של הרי"ף, שלא צריך בזה סברה כיון שיש פסוק מפורש "וביער בשדה אחר", וע"פ דברינו פשוט - כיוון שהסברה נצרכת לפטור מתשלומי מה שנהנית.

אלא, מצד מה חייב נהנה משן ברה"ר? מצד 'משתרשי' - האוכל שנחסך לו עכשיו. הגדר של משתרשי הוא 'ממוני גבך' כמו שהזכרנו, ולכן אין לפטור אותו מצד גזה"כ של 'וביער בשדה אחר' ולא מצד הסברה של אורחייהו. 'משתרשי' שייך על דמי עמיר בלבד, כיון שזה הדבר הברור שהיה מאכילה ולא שייך לומר שהיה מענה את פרתו, כיון שהייתה מפסידה מדמיה, וודאי היה מאכילה עמיר. אמנם משעורים פטור, כיון שמה שנהנית פטור ברה"ר. ואע"פ שהמשנה אומרת "אם נהנית משלמת מה שנהנית" הנק' היא לפי

¹² הכיוון הראשון כתוב בשיעורי הגרי"ד, והכיוון השני כתוב בדברי הראשונים - המאירי וחיודושי תלמיד הרשב"א, לכאורה ניתן לומר שלפי הגרי"ד יש כאן תשלומי נהנה רגילים - דמי כל מה שנהנה בזול, ולפי הראשונים גם רבא מודה שהתשלום הוא מדין משתרשי, וחייב מדין ממוני גבך, והממון שקיבל הוא דמי שעורים, כיון שזה מה שהיה קונה לבהמתו. ניתן להסביר בדברי הראשונים דרך נוספת, שגם נהנה שאכלה בהמתו תבואת חברו חייב מדין 'עסקה נסתרת' - וחייב כאילו הוא צד בעסקה, ורבא סובר שצריך לשלם את הדמים של שעורים כי זה מה שהיה מוציא אם היה מוצא זאת בשוק.

רבה מה שהבעלים נהנה - כמה שמשתרשי ליה, ולשיטת רבא ברה"ר פטור רק מדין מזיק ובדין נהנה חייב ולכן צריכה לשלם את הכל - דמי שעורים - בזול¹³.

לעיל הבאנו את דעת הקצות במחלוקתו עם המהרי"ט, המהרי"ט סבר שנהנה חייב מדין מזיק, והקצות הוכיח לו לא כך, מכמה מקורות. מדוע הקצות לא הוכיח ממשנתנו שמשלם על ההנאה אע"פ שברה"ר פטור על נזק? ייתכן להוכיח מכאן את יסוד הקו"ש - ברה"ר יש פטור גם על ההנאה מטעם הפטור על נזק דהוי אורחייהו ולאכול את האוכל שברה"ר, וכל החיוב הוא משתרשי, ולכן אין להוכיח משם.

כמו כן, ניתן להבין כעת את שיטת הרשב"א בשו"ת. כזכור, הרשב"א כתב בתשובה שיש כאן בנהנה דין של ממוני גבך, והקשינו על כך מכמה מקורות. כעת ניתן להבין שהרשב"א סובר ש'נהנה' בסוגייתנו חייב מדין משתרשי, וכמו שאומר הקונטרסי שיעורים. וא"כ, ברור שיהיה בו חיוב 'ממוני גבך'.

סיכום

א. ראינו שהגרש"ש מסתפק מהו המקור לחיוב נהנה והביא ב' אפשרויות - או מתשלומי הקדש או מסברה, הוא עצמו נטה לומר שהמקור הוא תשלומי הקדש, והבאנו ראייה מהראשונים לא כך.

ב. דנו מהי סיבת החיוב ב'נהנה' - התחלנו בביאור הבעייתיות בהבנת סיבת החיוב, הבאנו את שיטת הרשב"א בשו"ת שהסיבה היא 'ממוני גבך' ומקורות שמהם עולה שלא כדבריו.

ג. המשכנו והבאנו את דברי הברכת שמואל שמחלק בין ב' סוגי נהנה - יורד שחיובו הוא 'ממוני גבך' והנאת בהמתו שחיובה הוא אחר.

ד. הקונטרסי שיעורים מחלק בין ג' סוגי נהנה - יורד שחיובו מדין עסקה נסתרת וחייב לשלם שכרו כפועל, משתרשי שהרוויח מחברו וחיובו הוא מדין ממוני גבך, ונהנה שחיובו הוא מדין 'השתמשות בממון חברו' וצריך לשלם דמי כל מה שנהנה בזול.

ה. מתוך כך דנו בסוגיית שלנו שמדברת על הסוג השלישי, בסברות מחלוקת רבה ורבא. הצבנו את השאלה - כיצד רבה מחיל גדר שמצאנו ב'משתרשי' כאן בסוגיית שאמרנו שעוסקת בדין 'נהנה'.

ו. ענינו בשתי אפשרויות - או שאת הנאת הבהמה צריך לבדוק על פי המשקפיים של הבעלים, והבאנו לכך סיוע משיטת הנחל"ד במחלוקתו עם היש"ש, או שכל התשלומים של בהמתו שאוכלת ברה"ר הם מדין משתרשי ולא מדין 'נהנה', וע"פ זה ניתן להבין את הרשב"א שכתב שיש בסוגיין 'ממוני גבך'.

¹³ ע"פ זה צריך לבאר את דברי הגמרא בהמשך בסוגיית זנוזל"ח שפושטת מהמשנה "ואם נהנית משלמת מה שנהנית" שהוי רק לשיטת רבא שבמשנה כתוב דין 'נהנה' אבל לשיטת רבה שבמשנה הוא דין משתרשי אין שום קשר בין זה לבין הדיון של הגמ' בזנוזל"ח.